

# מותר דגדגות

רש"י היה השם המחתרתי שבחר לעצמו הרב שלמה יוסף זווין ברוסיה הסובייטית, ונאה השם למי שאמרו << בהירות כתיבתו וסגנונו התמציתי פתחו שפה תורנית חדשה, צוהר לעשרות מחברים שנהו בעקבותיו >> מחסידי חב"ד הבולטים שמעולם לא נסע אל הרבי מלובביץ', שאמר הלל ביום העצמאות אך טען שאיננו יודע האם המדינה היא אתחלתא דגאולה >> ארבעים שנה לפטירתו של הרב שלמה יוסף זווין, קורות חייו ומפעלותיו משולבים בראיון עם נכדו, הרב נחום זווין

ישי מיכלסון



**כ**שיצא הספר 'סיפורי חסידים' של הרב זווין לאור, הקפיד עליו ידידו הקרוב מתקופת המחנכת ברוסיה הרב יחזקאל אברמסקי זצ"ל, ושתי טענות היו לו: ראשית, בכך הוא נותן גושפנקא של אמת לסיפורי החסידים, ושנית, הדבר פוגע בכבודו של הרב זווין, משום שאנשים יתחילו לפקפק בגאונותו אם הוא מוצא לעצמו זמן להתעסק בכתובת סיפורי חסידים... השיב לו הרב זווין: "חשוב לי יותר שישבו בליל שבת קודש ויספרו משמי סיפורי צדיקים המחזקים את האמונה, מאשר שיאמרו בשמי חידושי תורה. הלוואי ואזכה אכן להגביר את האמונה בצדיקים. ואשר לכבודי שנפגע - לצערי כבר שבעתי כבוד במידה גדושה מדי, ואני שמח שכמה 'קורי עכביש' יכסו את הכבוד האופף אותי".

שמו של הרב שלמה יוסף זווין זצ"ל, שהשבו מלאו ארבעים שנה לפטירתו (נפטר בכ"א אדר תשל"ח), נישא עד היום בבתי מדרשות. גאון וסופר, עסקן ומנהיג שלא נשא בתפקיד רשמי, איש אמת וחסיד עם 'פלפל' שמאס בגינוני כבוד ורצה בתורתו לעבוד את ה' ולהביא תועלת לכלל ישראל.

קורות חייו של הרב זווין מרתקים ומיוחדים בהיקפם. הוא היה גאון התורה שנשא ונתן עם גדולי הדור שבליטא והתפרסם בסיפורי החסידים שכתב, למדן מופלג שהצניע את חידושיו וכתב מחקר תורני מקיף על תורתם של גדולי ישראל, חסיד חב"ד שהרבה להתכתב עם הרבי מלובביץ' והיה מתומכי המזרחי והמפד"ל, צדיק ובעל חסד ומקים מפעל תורני וייחודי מסוגו הנודע בשם "האנציקלופדיה התלמודית". הרב זווין היה דמות מרכזית בעולם התורה עוד באירופה שלפני המלחמה, ופעל רבות בארץ ישראל לאחר קום המדינה בתורה ובענייני ציבור, שצניעותו הרבה היא כנראה הסיבה לכך שלא התפרסם במידה הראויה לכבודו.

### חסיד בשבילי מיר

הרב זווין נולד בכסלו תרמ"ז (1886) בקוז'מירוב שברוסיה לאביו הרב אהרן מרדכי, שהיה רב העיר וחסיד חב"ד-קאפוסט (אחת

ההסתעפויות של חסידות חב"ד. את השואה שרד רק הזרם המרכזי של חב"ד-לובביץ'). משפחתו נמנתה על חסידי חב"ד כבר כמה דורות. בילדותו שכר לו אביו מלמד פרטי שילמד איתו מסכתות בבא קמא וחולין, ובגיל צעיר נשלח ללמוד בישיבת מיר אצל ר' אליהו ברוך קמאי, שם למד בחברותא עם ר' יחיאל יעקב ויינברג, בעל ה'שרידי אש', שהיה גדול ממנו בשנים אך הבחין בכישרונותיו של התלמיד הצעיר. שילוב כישרונות של הבנה חדה וכתובה בהירה שהיה ברב זווין, הביא אותו להיות כותב שיעורים נהדר. חלק משיעורי ראש הישיבה שנרפסו בספר 'זכרון אליהו' על ידי חתנו ר' אליעזר יהודה פינקל, נכתבו וסוכמו על ידי הרב זווין. כך החל הנער מהעיר החסידית הקטנה לעמוד בקשר עם עולם התורה הרחב.

תקופה מסוימת לאחר מכן למד העילוי הצעיר בקיבוץ אברכים בבוברויסק אצל האדמו"ר ר' שמריהו נח שניאורסון, נכד ה'צמח צדק' והאדמו"ר לחצר חב"ד-קאפוסט. הרב זווין שהיה גם בעל זיכרון מיוחד עזר לנכדי האדמו"ר לרשום תורות ששמע מהאדמו"ר באותה תקופה, ואלו נרפסו עשרות שנים לאחר מכן. רעיון חסידי או שיעור מפולפל מגדולי ראשי הישיבה, כל אלו נחקקו בזיכרונו וגם אחרי שנים רבות היו נשמעים מפיו בבהירות. תורתו של האדמו"ר הייתה חביבה עליו ביותר, וגם באחרית ימיו ניתן היה

**אינך חש ביזע שהושקע בעבודתו,  
גם דבר המחקר הקשה ביותר שיצא  
מעטו של הרב, היה נקרא בקלות.  
הפלפול המסובך ביותר הפך לפשוט  
וקליל, כאילו לא היה אלא דבר אגדה  
המושך את הלב.**



הרב זווין עם הרב גורן והנשיא שז"ר בביקור במשכן האנציקלופדיה התלמודית



שעסק בעצמו בענייני ציבור והביע דעתו בנושאים אלו, אלא עולם התורה והחסידות והעיסוק העמוק בשיטתיות – שיטתם של גדולי הנגלה, שיטתם של גדולי החסידות ושיטתם של חכמי ישראל לאורך הדורות שבאה לידי ביטוי במפעל חייו הגדול, האנציקלופדיה התלמודית.

## מדוע ענה החפץ חיים בעל פה?

תקופת הרבנות של הרב זווין ברוסיה היא זמנם של ענקי התורה באירופה שלפני המלחמה, לצד תמורות שונות ברוסיה שהשתחררה משלטון הצאר עד להפיכתה לקומוניסטית, וגזירותיה הקשות בענייני יהדות. אנו מוצאים התכתבויות של הרב הצעיר עם הגאון הרוגוצ'ובר שחיבכו במיוחד, עם ר' איצילה מפוניבז' (ר' יצחק רבינוביץ), עם ר' יחזקאל אברמסקי בעל 'חזון יחזקאל' על התוספתא (שגם בהיותם לימים בארץ ישראל היו משוחחים בטלפון כל שבוע בדברי תורה), עם ה'אמרי אמת' מגור (שביקש ממנו לעמוד בראש מערך עיתונות אורתודוקסית), ור' שמעון שקאפ, שלימים הדפיס התכתבות עם הרב זווין בספרו 'שערי ישר'.

בעיר צ'רניגוב, אחת הערים המרכזיות באותו מחוז ברוסיה, שימש ברבנות ר' דוד צבי חן, מגדולי רבני חב"ד. הגאון המבוגר הרבה להתכתב עם הרב החב"די הצעיר, ולעתים גם התייעץ איתו. כשעלה בסוף ימיו לארץ ישראל הציע הרב צ'רניגוב שיחליף אותו ברבנות, אך האחרון סירב בשל עיסוקו בבניית מקווה בעיר בה שימש ברבנות, וחששו שמלאכה זו לא תיעשה ביד אחרים. דוגמה קטנה זו מלמדת על מסירותו של הרב זווין לציבור, שעוד תבוא לידי ביטוי במסירות נפש ממשית בימי רוסיה הקומוניסטית. לאחר מכן אירעו פרעות קשות בעיר צ'רניגוב, והרב זווין שבחר להישאר בעירו ניצל מהן.

לאחר המהפכה של שנת 1917 התעוררה יהדות רוסיה שהשתחררה מכבלי משטר הצאר לחיים חדשים. בתקופה הקצרה שבין המהפכה עד השתלטות הבולשביקים, הוחל בארגון מחדש של הקהילות ופותחה פעילות מדינית ענפה. הרב זווין היה אז מעורב מאוד בחיים הציבוריים היהודיים, בארגון וביסוס חיי התורה והקמת קהילות מסודרות. באותו הזמן ניסו האוקראינים להקים רפובליקה עצמאית משלהם. בסתיו תרע"ט התכנסה בקייב 'הכנסיה הלאומית באוקראינה', בהשתתפות מאה עשרים וחמישה צירים, נציגי מפלגות שונות שנבחרו בבחירות, ומתפקידה היה לארגן את האוטונומיה היהודית. הרב זווין היה ציר מטעם ההסתדרות הדתית 'אחדות', והיה אחד מנציגיה בוועד הפועל שנבחר בכנסיה זו.

באותה שנה רעב גדול שרר במדינה, ובפסח של אותה שנה רצה הרב זווין להתיר אכילת קטניות. הוא כתב תשובה ארוכה לחפץ חיים זצ"ל על התרת הקטניות, ולא עבר זמן רב ובא שליח מהחפץ חיים ואמר לו שהחפץ חיים מסכים עמו, ובשנה זו יכול הוא להתיר קטניות כפי הנראה בעיניו. שנים לאחר כך סיפר לרב זווין ר' לייב,



בתמונה מימין לשמאל: הרב זווין, הרב איסר זלמן מלצר, האדמו"ר ה'בית ישראל' מגור, הרב דב בעריש ווידנפלד הרב מטשביץ, הרב יצחק מאיר לוין, הרב שמחה בונם אלטר לימים האדמו"ר מגור ה'לב שמחה'.

**"הבג"ץ תבע תשובה, וסבא נלחם כאריה שלא לענות לבג"ץ ולהתעלם ממנו. כמה עסקנים דתיים באו לסבא ואמרו שבאימתן תשובה לבג"ץ יש עבירה על החוק, ביזוי בית המשפט, ועלול הדבר אף להביא לביטולה של הרבנות הראשית. סבא ענה: 'באם יש בידינו שתי ברירות, רבנות תחת בג"ץ או ביטולה של הרבנות בכלל, עדיפה הברירה השנייה'"**

למצוא על שולחן השבת שלו את הספר 'שמן למאור', עם תורותיו של האדמו"ר מבוברויסק, לצד ספרים חסידיים נוספים.

בגיל צעיר התייתם הרב זווין מאביו, וחברי הקהילה החליטו פה אחד להכתיר את התלמיד החכם הצעיר לרבנות. אף שהיו תלמידי חכמים מבוגרים ממנו בקהילה, ישרותו, חכמתו ומידותיו הצנועות נשאו חן בעיניהם. הרב זווין נסמך על ידי כמה מגדולי הדור ההוא – בעל 'ערוך השולחן', הרוגוצ'ובר, האדמו"ר מבוברויסק והאדמו"ר מרציצא (האחרון היה גם הוא נכד אדמו"ר ה'צמח צדק').

העובדה שקיבל סמיכה מגדולי ישראל שונים ומגוונים, מהווה אולי סמל לרמותו. לאורך כל חייו נשא ונתן עם גדולי התורה מכל החוגים, ועתיד היה להתקבל אצל ציבורים רחבים בעם ישראל ללא ש'הצליחו' לשייך אותו לפלג זה או אחר. רבים הרגישו שהוא 'משלנו'. לא ציבורים או השקפות פוליטיות היו במעייניו, למרות



מימין לשמאל: הרב שאר ישוב הכהן, הרב מנחם הלוי אושפיזאי רבה של רמת גן, הרב הנזיר רבי דוד כהן, הרב זווין, הרב איסר יהודה אונטרמן, הרב עובדיה יוסף.



המאסר והגאולה. כאשר היו נפגשים, היה מבקש הריי"צ לשמוע דברי תורה מהרב זווין והיה משבח אותם. פעם התבטא ואמר שהדרושים של הרב זווין הם "דרוש שבסוד".

קשרי ידידות אלו בין הרב זווין לריי"צ ולחתנו הרבי מלובביץ' המשיכו והתהדקו שנים אחר כך. לא רבים יודעים, אך לרב זווין הייתה הזכות בשידוך של הרבי עם בת הריי"צ, וכך מספר נכדו ר' נחום זווין: "כשהוצע לרבי הריי"צ לחתן את רבי מנחם מנדל שניאורסון זצ"ל, ביקש מסבא לתהות על קנקנו ולומר לו את חוות דעתו עליו. לילה שלם נסע סבא אז ברכבת עם רבי מנחם מנדל, והיה מפליא את גדלותו ויראת השמים שראה בו". לאחר פטירת הריי"צ עמד הרב זווין בקשר הדוק עם הרבי עד סוף ימיו.

## משלם בשביל למחוק

הרב זווין פעל שנים ברוסיה הקומוניסטית בהפצת יהדות ובניהול המחותרת היהודית, כשלא פעם הסתכן בנפשו בגלל מעשיו. לאחר שנים של פעילות נאלץ הרב זווין לעזוב את רוסיה ולנסות לעלות לארץ ישראל. גדולי ישראל שונים השתדלו עבורו להשגת רישיון

בנו של החפץ חיים, שאביו כתב מכתב תשובה אליו אך בסופו של דבר בחר להודיע לו את תוכנה על ידי שליח. הסביר החפץ חיים: "רב זה צעיר לימים הוא. אם אכתוב לו תשובה, סביר להניח שברכות הימים הוא יפרסמה. נמצא שהפסק שלי על הקטניות יהיה לדורות וזאת אינני רוצה, לכן העדפתי לשלוח שליח". לימים, כשהרב זווין סיפר מעשה זה, הוסיף שאין כל ספק בדבר שאם הייתה לו תשובה מהחפץ חיים בוודאי שהיה מפרסמה...

## אם במחותרת ימצא

בשנת 1920 עלה הצבא האדום לשלטון, וגזר גזירות רבות בענייני יהדות. נאסר ללמד תורה יותר משלושה נערים יהודים יחד, הוחל חוק חינוך חובה במוסדות הממלכתיים, ובתי כנסיות ובתי מדרשות נסגרו בכל מקום. בשנים אלו הקים האדמו"ר הריי"צ מלובביץ' את המחותרת היהודית שעניינה היה ללמד תורה ולהעמיד 'חדרים' יהודיים ברחבי המדינה. הרב זווין הצטרף למחותרת זו ופעל בה רבות, תחת סיכון ממשי של עונש מוות. בשנת תשמ"ד, בביקור האדמו"ר מסדיגורא אצל הרבי מלובביץ', התבטא עליו הרבי: "אתם הכרתם אותו כאשר היה במעמד ומצב של מרחב בירושלים עיר הקודש, אבל אני הכרתיו בהיותו במיצר במדינת רוסיה, במצב כזה שהתעסקות עם כל עניין של הפצת היהדות הייתה כרוכה בסכנה ממש, ואף על פי כן לא נרתע משום דבר ומסר את נפשו למילוי העבודה והשליחות של כבוד קדושת מורי וחמי אדמו"ר בענייני הפצת היהדות".

האדמו"ר הריי"צ הקים מטה של ארבעה רבנים שעבדו יחד איתו בהפצת היהדות תחת השלטון הרוסי - הרב זווין, ר' יחזקאל אברמסקי, ר' יעקב קלמס (רבה של מוסקבה), ור' מנחם מנדל גלוסקין (רבה של מינסק). ארבעת הרבנים עמדו בקשרי מכתבים עם הריי"צ בענייני הפעילויות השונות, אך מחשש השלטונות השתמשו בכינויים מחתרתיים: הרב זווין כינה את עצמו בשם "רש"י" (ר' שלמה יוסף), הרב אברמסקי כינה את עצמו "תוספתא" על שם חיבורו שעסק בה, הרב יעקב קלמס כינה את עצמו "רבנו תם" (ששמו גם היה יעקב), והרב גלוסקין כינה את עצמו "סדר הדורות" (על שם מחבר 'סדר הדורות' שגם היה ממינסק). מכתבים תמימים שנראו עוסקים בדברי תורה היו בעצם דיווחים על פעילות המחותרת: "רבנו תם הסתמך על רש"י... בתוספתא פרק נ מובא... ומעיר על כך סדר הדורות בעמ' קס", ובמשפטים סודיים אלו היו מפורטים חשבונות קבלת הכספים וחלוקתם ופעילויות שונות של המחותרת.

כשנאסר הריי"צ על ידי השלטונות בגלל פעילותו, דווח על כך לרב זווין במברק עלום: "הדוד נלקח לבית החולים". הרב זווין פעל לשחרור הריי"צ יחד עם עוד רבים. כשהשתחרר הריי"צ, דווח שוב לרב זווין: "הדוד שוחרר מבית החולים". הרב זווין שמח מאוד על בשורה זו, אך היה צריך להצפין את דבריו גם כן, ואמר לעצמו: "הרבי הרי יודע שמברק מנובוזיבוקוב מסתמא נשלח ממני [הרב זווין שימש שם ברבנות באותה תקופה], וחתם את שמו הפרטי - 'ברוך', ושם משפחתו - 'מתיר אסורים'. המצאה זו מאוד מצאה חן בעיני הריי"צ, שחזר על מעשה זה כמה פעמים אחר כך.

כמו גדולי ישראל אחרים, גם הריי"צ עמד על כישרון הכתיבה של הרב זווין, וביקש ממנו שיכתוב את כל קורות המאסר והשחרור של הריי"צ. בסופו של דבר נבצר מהרב זווין לעשות זאת, והריי"צ כתב בעצמו את סיפור

לראות אותו  
יוצר משוואה חדשה  
**זה אורות**

לפתור איתו את  
התרגיל הראשון  
זה סיפוק



**אורות ישראל**  
מכללה אקדמית לחינוך  
מימון של מכללת פורחית יסב ורבות ומכללת אורח ישיא אגודה

אורות ישראל. מחנכים ליותר.

**ביום ראשון  
הקרוב!**  
כ"ד אדר | 11.3  
בשעה 8:30

**יום  
פתוח**

חינוך מיוחד | גיל הרך | על יסודי | מחול ותנועה

17 תוכניות  
לימוד שונות

תואר שפותח  
לך דלתות

מעונות לרווקות  
ולנשואות

הסעות לקמפוס  
מכל רחבי הארץ



קמפוס אלקנה | התקשרי עכשיו:  
**1800-500-210**  
www.orot.ac.il | ponim@orot.ac.il



שהבטיח לו שהדף יודפס מחדש, אף שהיה זה על חשבוננו של הרב זווין עצמו...

## "ידע על מי לזרוק"

מפעל גדול וצנוע היה לו לרב זווין, מפעל חסד ועזרה לנזקקים. מספרים שהרב זווין היה הולך עם שני פנקסים: באחד רשם את חידושי, ובשני רשם את חישובי חלוקת הצדקה. בכל שנה, שלושים יום קודם הפסח היה טרוד בחלוקת ה'קמחא דפסחא', וכאשר היו שואלים אותו בעניין זה היה מפטיר באגביות: "ערכתי מגבית, אספתי קצת ממון וכגבאי צדקה באזור מגוריי, אני מחלק משהו לנצרכים ערב הפסח". אבל לאמיתו של דבר היה זה מפעל חסד גדול מאוד, והרב לא היה מהסס מלבקש כספים לטובת העניין מעשירים וממשרדי סיוע ממשלתיים, ואת הכל היה רושם בפנקסו.

ולא רק מפעלי חסד; ביתו של הרב זווין היה פתוח כפשוטו לעניים ונדכאים. אחד מנכדיו מספר שבמשך תקופה ארוכה היה אצלו אורח קבוע בשבתות, איש קשה-יום ומוזנח בגופו, עד כדי כך שאנשים אחרים התקשו לשהות בנוכחותו. לרב זווין הדבר כלל לא היה משנה, והיה מקפיד לארח את אותו מסכן ונדכא. ואם פעם קרה ואותו אורח לא היה מגיע בעצמו, היה הולך הרב ומחפש אחריו ומביאו לביתו. בסוף ימיו, כשכבר לא היה יכול הרב לארח בעצמו, היה מממן לאיש תלוישם איתם יקנה לעצמו מזון במסעדה בקרבת מקום. הרב זווין היה יכול להפנות את אותו עני לגבאי צדקה שידאג לו, אבל אהבתו העצומה לכל אדם ודאגתו לטובת הזולת לא הותירו לו אפשרות למחשבה כזו, גם לא על אלו שזרקו ולכלכו עליו... כך סיפר מנכ"ל מוסדות סדיגורא, שהיה בן בית אצל הרב זווין: "פעם נכנס אליו אברך מ'נטורי קרתא' בבקשת עזר וסיוע. לאחר שנתן לו, אמרתי לרב זווין שאברך זה זרק עליו קליפות בלכתו ביום השבת להתפלל בבית כנסת חב"ד במאה שערים. אמר לי הרב: 'אם כן, קרא אותו מהר בחזרה כדי שאתן לו סכום גדול יותר, שהרי ידע על מי לזרוק'.

בתום תקופה קצרה בתל אביב עלה הרב זווין לירושלים, ועוד זכה לשמוע שיחות מפי מרן הרב קוק זצ"ל, והוקסם מההיקף של תורתו, התכנים והשפה בהם השתמש. סיפור יפה סיפר הרב זווין, שמתאר שיחת סופרים של גדולי ישראל: "שאלתי את הרב [קוק]: 'למה בעל פה דבריו כל כך ברורים ואילו בכתב אין הדבר כך?' וענה לי הרב: 'כשאני מדבר כל מחשבתי מרוכזת ברעיון אותו אני אומר, אבל כשאני כותב, בכותבי רעיון אחד הרי מוחי כבר הוגה כמה רעיונות נוספים'". לרב זווין הייתה היכרות מעמיקה עם תורתו של הרב קוק, דבר שהביא לכתיבת פרק על הרב קוק בספרו "אישים ושיטות", שם כותב הרב זווין בתוך הדברים: "לא יהיה הדבר להגזמה, אם נאמר שמרן הגרא"י הכהן קוק, ז"ל, היה בדורנו היחיד בין גדולי התורה, שהיה שולט בהלכה ובאגדה כאחת... כל מקצועות התורה היו ברשותו. ולא דווקא בהלכה. עולם האגדה היה לא פחות פתוח לפניו. חזון ושריה, מחשבה ומחקר, הגיונות ודעות - כל אלה היו שוטפים בלי הרף, כמעין הנובע, ממוחו ללבו ומלבו למוחו" (אישים ושיטות עמ' 232).

## אינני אוהב לדרוך על יבלות

בהיותו בירושלים, בשנת תש"י, נסתלק האדמו"ר הריי"צ. הרב זווין היה מכותבי כתב ההתקשרות לחתנו רבי מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובביץ'. על אף שהיה קשיש מן הרבי, כפף את קומתו לפניו. הרב זווין העריך אותו מאוד והתחשב בדעתו, ויעידו על כך כתבי אגרות הרבי אשר מופיעות בהם התכתבויות שונות עם הרב זווין, במקצועות התורה ובענייני הציבור. כמים הפנים לפנים, הרבי העריך את הרב זווין ושיבח את כתיבתו: "בודאי ידוע לכם אודות גדלותו של הרב זווין ז"ל בחיבור והוצאה לאור של ספרים. היה לו סגנון בהיר ושפה ברורה. הנהגתו היתה באופן של 'הצנע לכת', אבל כל אלו שהכירו אותו ראו שהוא איש המעלה". גם הרב זווין כתב בעטו על הרבי דברי הערכה ושבח בכמות שונות, כמאמרים ובספרים שכתב. בסוף חייו התבטא פעם: "אין רבי אלא אחד!".

על אף הידידות הגדולה, הרב זווין לא נסע לפגוש את הרבי מלובביץ', אך היה מתעניין וסופג רשמים מחסידים שחזרו מהרבי. בכל פעם שהיה שומע סיפור מופת מהרבי היה אופן התרגשות

כניסה לארץ ישראל. ר' חיים עוזר גרודזינסקי, האדמו"ר הריי"צ ור' יחזקאל אברמסקי, כולם פנו במכתבים שונים למרן הרב קוק זצ"ל שיפעל לטובת הרב זווין, ובמכתבים אלו עולה חיבתם הגדולה לרב זווין כמו הערכתם התורנית אליו: "הרה"ג מהרש"י זעוין רב דנבויבקוב, איש מצויין ולבד גדול בתורה הינו שלם במעלות ובמידות, סופר ועסקן מצויין" (ר' חיים עוזר). הרב אברמסקי אף התחייב להביא את הכסף הדרוש לפרויקט זה. בסופו של דבר ההשתדלות הצליחה, ובשנת תרצ"ה עלה הרב זווין עם משפחתו ארצה.



הרב זיון מקריא מכתב מהרבי לחגיגה בכפר חב"ד. לידי הרב הראשי ונשיא המדינה

**"פעם נכנס אליו אברך בבקשת עזר וסיוע. לאחר שנתן לו, אמרתי לרב זווין שאברך זה זרק עליו קליפות בלכתו ביום השבת להתפלל בבית כנסת חב"ד במאה שערים. אמר לי הרב: 'אם כן, קרא אותו מהר בחזרה כדי שאתן לו סכום גדול יותר'"**

בתחילה התגורר הרב זווין בעיר תל אביב, שם הקרינ באישיותו ובמאמרו על הישוב החדש, והפך לעמוד התווך של מוסדות חב"ד שהחלו את דרכם אז בארץ. מארץ הקודש הוא המשיך את פועלו למען יהדות רוסיה, ועשה רבות למען יציאתם של רבנים וחסידים מרוסיה הסובייטית.

הרב זווין החל להתפרסם. מאמרים שכתב בכמות תורנית וציבוריות שונות עשו רושם רב, וסגנונו והיקפו הפכו לתופעה שייחודית לגאון כמוהו. גדלותו העצומה בתורה, הישרות בה דן בכל נושא מתוך בקיאות מופלגת, וחדיירתו לעומקם של דברים עם כתיבה בהירה וחדה, עשו את רושם על הציבור.

גדולי תורה היו נכנסים ויוצאים אצלו תדיר - מי בחיפוש אחר מקור מסוים, מי בליבון סוגיה או בבקשת מכתב המלצה. רב אחד ביקש פעם מהרב זווין הסכמה לספרו. אירע ודף ההסכמות נדפס לפני הספר והוצג בפני הרב זווין, כאשר מעל הסכמתו נכתב: "הסכמת הגאון שר התורה וכו'". הרב זווין לא נח ולא שקט, עד שקרא למחבר וביקש ממנו להדפיס את הדף מחדש ללא כל התארים. המחבר ניסה להתחמק, אבל הרב זווין לא הניח לו עד לאחר



להתפלל במקום שלא אומרים כלל.

"לסבא היה משפט שהיה חוזר עליו פעמים רבות: 'אין רואים את הנגעים ביום המעונן'. סבא, שחי בתקופה הרתגורל בה עם ישראל עבר טלטלות ותמורות מבפנים ומבחוץ, הקפיד לראות את הטוב בכל אדם ואת המחבר והמאחד בעם, ולא עמד על הפגמים והקלקולים הציבוריים הרבים שהיו בתקופתו, על אף שהיה מודע אליהם. לצד זאת, עדינות נפשו של סבא לא מנעה ממנו להילחם את מלחמות הדת כאשר היה צורך בכך. כך למשל זכור נאומו ההיסטורי בפרשת הבג"ץ נגד הרבנות, הידוע בשם 'אשמנו בגצנו'.

"מעשה שהיה כך היה: מועצת הרבנות הראשית הורידה את ההכשר על בשר לחברת 'מרבק'. הלכה אותה חברה והגישה בג"ץ, שחייב את מועצת הרבנות הראשית לבוא לפני בית המשפט לנמק למה לא תיתן הכשר. הייתה זו הפעם הראשונה שהוגש בג"ץ נגד הרבנות הראשית. הארץ סערה ונערך כינוס מחאה גדול, והרב זווין פתח את נאומו בכך שחברת 'מרבק' צריכה להכות על הלב 'אשמנו, בג'צנו'.

"הבג"ץ תבע תשובה, וסבא נלחם כאריה שלא לענות לבג"ץ ולהתעלם ממנו. 'אוי לנו', טען, 'אם בג"ץ יקבע מתי לתת כשרות ומתי לא'. כמה עסקנים דתיים באו לסבא ואמרו שבא-ימתן תשובה

ושמחה, והיה נוהג באותו יום לספר זאת בהתפעלות ובפנים מודשנות עונג לכל מי ששוחח עימו. נכדו, הרב נחום זווין, משער שהתרחקותו של הרב זווין מכבוד היא זו שמנעה אותו לנסוע לארה"ב, הוא חשש שיעצמו עליו כבוד בביקורו שם.

עוד מספר הרב נחום זווין: "כשסבא הגיע לגיל שבעים, חברים וידידים שלו תכננו לחגוג לו מסיבה מפוארת, והרבי מלובביץ' עודד אותם לעשות כן. ההכנות היו בעיצומן וכבר מסרו מאמרים וברכות לאחד העיתונים הדתיים. כשנודע הדבר לסבא זצ"ל, ועל אף היותו חסיד של הרבי, לא נח ולא שקט עד שהעניין התבטל כלא היה. 'אינני אוהב לדרוך על יבלות - יובלות', אמר. בהגיעו לגבורות, כתב לו הרבי ש'היות וידוע אני מאז שאינו רוצה במסיבות, מכל מקום יעשה סעודה למנין אנשים מידידיו', ואכן את זה סבא עשה".

תלמידו ר' שמואל אלעזר הלפרין סיפר: "בחג הפסח האחרון של הרב זווין זצ"ל, כשביקרתינו לכבוד החג, סיפר לי שכ"ק אדמו"ר שלח לו שלוש מצות לליל הסדר. אמרתי לו: 'הרבי מחזיק יפה את כבוד תורתו בזיכרונו הקדוש'. נענה הרב זווין בעניויותו בחיוך ואמר: 'אילו ידע מי אני ומה אני, לא היה נוהג בי הרבי כן'".

הרב זווין, שהורתו הייתה בחב"ד ועד סוף ימיו היה קשור לאדמו"רי חב"ד, נחלץ פעם לטובת בחור שלמד בישיבת 'קול תורה', שחטאו הגדול היה לימוד ספרי חסידות, עד שהחליט לעבור לישיבת כפר חב"ד. במכתב חריף שלא כדרכו של הרב, הוא כותב בעדינות ובתקיפות לראש הישיבה דאז - הגאון ר' שלמה זלמן אויערבך זצ"ל: "אין לי הרשות ולא הכוונה להתערב חלילה בענייניה הפנימיים של ישיבת 'קול תורה', הידועה לי היטב כישיבה מכובדת, שקול תורה ויראת שמים שולט בה בעוז והדר. אבל לא אוכל להתאפק מלהביע לפני כ"ג את השתוממותי הגדולה על המעשה המדהים והמחפיר שנעשה שלשום בישיבה, אשר אחד מהרמ"ם יצא מגדרו ומגדר האנושי, והעז להרים ידו ולהרביץ שתי סטירות לחי מצלצלות לאחד מתלמידי הישיבה, תלמיד חכם מצוין בתורה וביראה... על 'חטא' הגדול שעשה, שעבר ללמוד בישיבה של כפר חב"ד... וכי רק ישיבת חב"ד פסולה? ועד כדי כך, עד 'למה תכה רעך'?"

## אשמנו בג'צנו

הרב זווין היה מחברי מועצת הרבנות הראשית לישראל, ולאחר פטירת הרב הרצוג בשנת תשי"ט הופעל לחץ ציבורי על הרב שיעמוד בראש הרבנות הראשית. הרב זווין סירב, ולימים הסביר שאחת הסיבות לסירובו היה רצונו לעסוק במפעל האנציקלופדיה התלמודית.

מה היה יחסו של הרב זווין למדינת ישראל?

הרב נחום זווין משיב: "סבא היה ציוני. הדבר ידוע, והיו קנאים שהתנכלו לו בשל כך. השקפתו של סבא על המדינה הייתה ברורה, בשיחותיו היה אומר: 'השקפות שונות יש על המדינה - הללו אומרים 'אתחלתא דגאולה', הללו אומרים אין כאן אפילו לא 'אתחלתא'. ואני, איני לא מאלה ולא מאלה... מה שברור לי - המדינה תשועה גדולה היא לעם ישראל, ובתקומת המדינה נתרחשו ניסים גדולים'. במובן הזה סבא היה ציוני.

"ביום העצמאות סבא היה אומר הלל בלי ברכה, כתקנת הרבנות הראשית דאז, וכשפעם העיר מישהו שהרב זווין טורח להתפלל ביום העצמאות במניין שבמוסד הרב קוק, שם אמרו הלל בברכה, תיקן סבא ואמר: 'אני הולך לשם למרות שאומרים ברכה. העדפתי להתפלל במקום שאומרים ואפילו בברכה, מאשר



# \*יהדותוש

\*תאָר שְׁנֵי בְּמִקְצוּעוֹת הַיְּהוּדוּת,  
הַמְּקַנָּה מִגּוֹן כָּלִים פֶּדָּגוֹגִיִּים עֶדְפָּנִיִּים  
לְהוֹרָאת הַיְּהוּדוּת לְדוֹר הַמָּחָר



## תואר שני בחינוך M.Ed. במקצועות היהדות במכללת הרצוג

חינוך יהודי | תנ"ך ופרשנות | תורה שבעל פה | מחשבת ישראל



אפשרות  
ללימודי ערב



מטובי המרצים  
בישראל



יום לימודים  
מרוכז

מלגות נוספות בסך  
**₪4,000**

ללומדים במסגרת  
תרבות יהודית-ישראלית\*

מלגות בסך  
**₪2,000**

ללומדים בתכניות היהדות  
והוראת המתמטיקה\*



הרצוג. לדעת. לחונך.

לפרטים: 02-9937337 או פנו בדוא"ל: [rishum@herzog.ac.il](mailto:rishum@herzog.ac.il)

\* תנאי המלגות המלאים מופיעים באתר המכללה

## מפעל ספרים של איש אחד

סקירה על קצה המזלג של ספרי הרב זווין

ב"המועדים בהלכה" משרטט הרב זווין את היסודות ההלכתיים של כל חג וחג, יחד עם שורשיהם של עיקרי הדינים והמנהגים. בספר זה ניכרת יכולתו של הרב זווין לתמצת מהלכים מסובכים בכמה משפטים השווים לכל נפש.

ב"אישים ושיטות" פורס הרב זווין את משנתם של כמה מגדולי ישראל, כשהוא משתמש בבקיאותו הגדולה בתורתם.

אחיו של ספר זה הוא "ספרים וסופרים" המרכז את פינתו השבועית בעיתון 'הצופה', על ביקורת ספרים תורניים (על חשיבות הספר תעיד העובדה שהגאון ר' איסר זלמן מלצר במילואים לספרו 'אבן האזל' כותב: "והגרש"י זעזין בביקורתו השבועית כתב להעיר...").

ב"לאור ההלכה" כותב הרב זווין על מגוון נושאים כמו מלחמה, שמיטה, שלג, "הכחור בהלכה", ואפילו "משפט שיילוק לאור ההלכה" בהתייחס למחזה של שייקספיר...

ב"לתורה ולמועדים" כותב הרב זווין רעיונות חסידיים על פרשת השבוע ומועדי השנה, תוך כדי שהוא משתמש פעמים רבות בהסברה חב"דית כדי להסביר עניינים שונים.

ב"סיפורי חסידים" מביא הרב סיפורים מכל גווי החסידות לדורותיה, מסודרים לפי פרשות השבוע והמועדים.

מפעל "האנציקלופדיה התלמודית", שהוא ללא ספק מפעלו הגדול והחשוב ביותר של הרב, אליו הקדיש מחשבה וזמן רב יותר מכל, הינו ראשון מסוגו ומיוחד בהיקפו. מפעל שלם העומד על כתפיו של איש אחד, המזכיר מפעלים כאלו של גדולי ישראל לאורך הדורות – הרמב"ם, רבי יוסף קארו ועוד. שלושים שנה, שעות רבות ביום, עד גיל שמונים וחמש, עסק הרב זווין בכתיבת האנציקלופדיה, שכאמור בשל מפעל זה לא רצה לשמש כרב ראשי לישראל.

מטרת מפעל זה לא הייתה כדי לפסוק הלכה בעניינים שונים, אלא לרכז את כל התורה שבעל-פה בכל נושא הלכתי למקום אחד, שהכל יהיה מונח לפני הרוצה לדון באותו נושא. נכדו הרב נחום מספר, שבכל נושא היה דואג בחרדת קודש להביא את כל דברי הראשונים שהתייחסו לנושא.

הרב הוטנר סיפר שעל אף בקיאותו הגדולה, היה מקפיד הרב לעיין במקורות לפני שהעלים על הכתב, כך שלפעמים נערמו על שולחנו עשרות כרכים בעניינים שונים. הרב לא היה כותב ערך אחד כל פעם, אלא היה כותב כמה ערכים במקביל. מעולם לא היה עוזב הרב את שולחנו עד שכל הספרים הוחזרו למקום על ידיו... שותפו למפעל זה היה הרב מאיר בראילן, שרצה לייעד את המפעל להמון העם ולהוציא את התורה לרחובה של עיר. כלשוננו, אך הרב זווין לא הסכים לכך, ושאל בעבודתו לכוון גם אל תלמידיו החכמים ולא רק להמון העם.



בישיבת מרכז הרב. מימין לשמאל: הרב זווין, הרב צבי יהודה הכהן קוק, נואם: הרב שלום נתן רענן קוק, הרב יצחק אריאלי.

לבג"ץ יש עבירה על החוק, ביזוי בית המשפט, ועלול הדבר אף להביא לביטולה של הרבנות הראשית. סבא ענה: 'באם יש בידינו שתי ברירות, רבנות תחת בג"ץ או ביטולה של הרבנות בכלל, עדיפה הברירה השנייה. טוב שלא תהיה רבנות משתהיה כפופה להוראותיו של בג"ץ'. סבא עמד בתקיפות על דעתו, ואמנם מועצת הרבנות לא ענתה על הבג"ץ."

## אנציקלופדיה של רגישות

גולת הכותרת של מפעלו של הרב זווין הינה ללא ספק כתביו הרבים. "סבא השכיל בסגנונו הנפלא ובהיקף ידיעותו ליצור כתיבה כזו שיש בה טעם ועניין גם לתלמידי חכמים מובהקים וגם לקהל הרחב" מספר הרב נחום זווין. "שגור היה על לשונו הפסוק 'אלה הדברים אשר דיבר משה אל כל ישראל' – משה רבנו היה יכול לומר דברים שרק המובחרים שבעם יבינו, ואף על פי כן לא כך עשה, אלא השתדל שהדברים יובנו לכל ישראל. כזו היתה כתיבתו, אל כל ישראל.

"סבא גם ראה את האמת מול עיניו, ולא את שיקולי ה'מה יגידו'. כך למשל, אמר פעם אחד מראשי הישיבות רעיון עמוק בפרשת השבוע בפני סבא. סבא התפעל מחידושו, ואותו ראש ישיבה סיפר לו באנחה שיש לו הרבה חידושים כאלה, אבל הוא חושש להוציא אותם לאור מחשש שיגידו שהוא לא למדן אלא עוסק בפרשת השבוע... סבא אמר לו: 'וכי מה אכפת לך? שיגידו!' וכך בעצמו קיים בספרים שכתב, אם בסיפורי חסידים ואם בספריו על הפרשות והמועדים. סבא כתב באמת הבערת בו ובצניעותו המיוחדת."

רגישותו לאנשים ולסיטואציות הייתה ייחודית. "פעם אחת שלחתי לסבא מכתב עם בחור שנסע לירושלים. אותו חבר הגיע לביתו ומסר בידי את המכתב. סבא מיד דאג לו ושאל אם יש לו מקום בירושלים, ובסופו של דבר הציע לו מיטה ואירח את אותו בחור ללילה". כשהיה הרב זווין מגיע לכינוסים שונים בהם היו מרצים נוספים, שבדרך כלל לא היו בשיעור קומתו, חלק מהציבור היה עוזב את האולם בסוף נאומו. אך הרב זווין היה נותר באולם עד שאחרון המרצים סיים את דבריו. "כשאמרנו לו שלא מצפים ממנו שישאר עד הסוף", משתף הרב נחום, "הוא לא רצה אפילו לשמוע על אפשרות כזאת. 'כיצד אפשר לזלזל באדם מישראל?', טען."

"באחד מימי חול המועד פסח, ביקר את סבא ראש ישיבה חשוב כשהוא מלווה בתלמידיו. אותו ראש ישיבה חידש בפניו חידוש בענייני הפסח. לאחר שיצא אותו ראש ישיבה, פנה אליי סבא והראה לי שהתוספות בסוף פסחים כותב במפורש ההיפך מדבריו. שאלתי את סבא למה לא הראה לראש הישיבה את דברי התוספות, וסבא נדהם מעצם השאלה שלי: 'בנוכחות תלמידיו להראות תוספות הפוך?!'."

## מסופקני אם יש לי זכות

תיאור יפה על הרב זווין כתב אחד הסופרים בתקופתו: "אתה יושב ועוקב אחר סדר יומו ונדמה לך כי לפניך לא עורכה של האנציקלופדיה התלמודית כי אם אנציקלופדיה חיה... הנה נשמעת נקישה בדלת ונכנס רב ישיש. לפי ניב דיבורו ניכר כי מוצאו מהונגריה והוא מחפש לדעת באיזה ספר אפשר למצוא דברים על... הרב זווין מקדימו בסבר פנים יפות ומבקשו לשבת, שואלו אם ישתה משהו ומיד הוא קורא בשמות שורה ארוכה של ספרים הדנים בעניין. ולא זו בלבד, הוא גם קם ממקומו, עובר ביעף על פני מדפי הספרים, מטפס על סולם עץ או מתכופף לקרקע וכבר צבורים בידו כל אותם הספרים שקרא זה עתה בשמותיהם. הוא מגיש את הספרים לרב הישיש, הלה מרכיב משקפיו ומתחיל לעיין בספרים ואילו הרב זווין חוזר לנסח את הערך בו עסק ברגע שנכנס הרב לחדרו. נכתבו חמישים-שישים שורות, שוב נקישות בדלת... בכל שלט והכל ידע."

"כזה היה סבא", מסכם נכדו, "אנציקלופדיה חיה של תורה ומידות, רגישות לאדם וכתיבה ענפה ומקיפה, אדם שבחר לא לעסוק במשרה ציבורית ובמקום זאת לעסוק בענייני ציבור בכל כוחו – בדברי תורה, בכתיבה, במאור פנים, בעצה ובתושייה, כשצניעותו הגדולה מסתירה את גודלו וצדקותו."

יש לך זיכרון מימי השבת עם סבך?

"בשנותיו האחרונות נחלש סבא מאוד, וכל תנועה עלתה לו



בקשיים גדולים. למרות זאת הוא לא ויתר על טבילה במקווה לפחות בערב שבת, ועל אף הטורח הלך לטבול כשהוא מלווה על ידי אחד הנכדים. באחרית ימיו, כשהתקשה להוציא בעצמו את הספרים מן הארון, ביקש מאיתנו לפני שבת להכין לו על השולחן את ה'ליקוטי תורה' לבעל התניא, את ה'שפת אמת', 'שם משמאל', 'פרי צדיק' ו'שמן למאור' - מאמרי חסידות של האדמו"ר מברבורסק.

במשך כל חייו בחר הרב זווין לקשור את גורלו יחד עם כלל הציבור, החל מהספרים שכתב ועד לדאגתו לענייני הציבור. בסוף ימיו, בתקופה שאושפז ב'שערי צדק', הציע לו מנהל המרכז הרפואי פרופ' מאיר לסדר לו חדר נפרד בלא אנשים נוספים. הרב זווין סירב: "אני רוצה להיות ביחד עם שאר החולים". כשבני המשפחה טענו בפניו שהרבה יותר נוח לשהות בחדר פרטי, ענה: "אני זקוק לרחמי שמים, למלאך מן השמים שיבוא לרפא אותי. מסופקני אם יש לי זכות כזו, שישלחו במיוחד עבורי מלאך מן השמים. אבל בחדר של כמה וכמה חולים אולי לאחר מהם יש זכויות מיוחדות וישלחו רפואה מן השמים, וכשהמלאך כבר כאן, כבר קל לו יותר לגשת ממיטה למיטה".

## מהדורות רבות ומדורה אחת

"גאון בעל שיעור קומה, שכוחו רב בכל מקצועות התורה, ובמיוחד כסופר בחסד עליון, מבקר ראשון במעלה ומנתח שיטות בראשונים ואחרונים בצורה מופלאה" - כך נכתב על הרב זווין בכתב העת "הפרדס", במאמר שנדפס אחר פטירתו. מפעל הכתיבה של הרב זווין הינו יוצא דופן בייחודו. כאמור, עוד באירופה זיהו גדולי ישראל את כישרון כתיבתו של העילוי הצעיר, שהיה שותף לכתיבה תורנית ענפה של ספרים, מאמרים וכתבי עת. מפעלו זה קיבל תנופה גדולה כאשר עלה לארץ ישראל והחל לשקוד על כתביו, עד למפעל חייו הגדול והאחרון - האנציקלופדיה התלמודית.

ר' שמואל אלעזר הלפרין סיפר עליו בעניין זה: "הרב זווין הוכיח כי גם בבעיות הלכה מסובכות ניתן לכתוב בעברית ברורה ומובנת לכל, ובעקבותיו יצאו מחברים צעירים, ממשיכי דרכו. אינך חש ביזע שהושקע בעבודתו, גם דבר המחקר הקשה ביותר שיצא מעטו של הרב, היה נקרא בקלות. הפלפול המסובך ביותר הפך לפשוט וקליל, כאילו לא היה אלא דבר אגדה המושך את הלב.

"היו גדולי ישראל שחננם ה' בפה מפיק מרגליות, בשפה ברורה ונעימה, אך לא בכתב. תורתם הכתובה הייתה קשה למעינים שהיו צריכים להתייגע על מנת לפענחה ולהבינה. היו גדולים שעיקר כוחם היה בהרצאת הדברים על הכתב, אך היו כבדי פה וכבדי לשון. הגאון הרב זווין זכה ובשניהם, בכתב ובעל פה, היה משכמו גבוה ומעלה".

חותמו של הרב זווין ניכר בכל ספריו. הרב זווין יצר סגנון חדש של ספרות תורנית, שלפניו כמעט ולא הייתה קיימת. זוהי ספרות תורנית שיש עמה דיוק, ריכוז ובהירות. הוא שילב כתיבה תורנית בשפת בית המדרש, יחד עם כתיבה חוקרת, מנתחת ומגדירה, כשבאלו מציץ מבין השורות עיסוקו הגדול בחקר האיש והשיטות. סגנונו של הרב זווין היה חד וקולע, והיה רגיל לומר תמיד בענייני כתיבה: "כל יתר כנטול דמי" - כל משפט שאפשר בלעדיו, כל ציטוט שאינו מוכרח לעניין, הרי הוא לפגם.

על אף שהיו לו חידושים רבים משלו, והיה גאון בתורה בסדר גודל של אותם רבנים עליהם כתב, ברוב ספריו בחר להתעסק בכתיבה על תורתם של אחרים, בשמועות ששמע מהם, ובניתוח אישים ושיטות. כך נשמרו אצלו

הרבה מחידושי התורה שלו, כשאינו רואה טעם להוציאם לאור. בסגנונו הנינוח ובצניעותו הנחרצת, כמעט ועלה בידי הרב זווין לאבד את חידושי תורתו. זו הייתה הפעם היחידה בה המרה נכדו הרב נחום את פיו: "יצאנו יחד עם סבא לחצר בכדי לשרוף את החמץ, ואני החזקתי בחמץ והשלכתי אותו לתוך המדורה. האש בערה והשלהבת עלתה, ואנחנו חיכינו שיישרף החמץ. לפתע פנה אלי סבא ואמר: "יש עוד משהו שצריך לשרוף, לך הביתה ובחדרי בתוך המגירה תמצא תכריך מלא כתבים - אלו הם חידושי תורה ותשובות שלי - ותביא לי אותם, מפני שרצוני להשליכם לתוך האש ולבערם מן העולם".

"כשהבעתי את פליאתי ותמיהתי, מה קרה שפתאום רוצה הוא לשרוף את חידושי התורה שלו, ענה לי כך: 'זקנתי ונחלשתי ואיני יודע את יומי. כל עוד אני חי, שולט אני בכתבים ומחזיקם בתוך המגירה. אבל חושש אני שמא לאחר מאה ועשרים יעברו הכתבים אליך ואתה תדפיס אותם וזאת אינני רוצה, לכן רוצה אני לשרפם כבר עכשיו'. כמובן שתקתי, אבל את הכתבים לא הבאתי, והוא לא ביקש פעם נוספת". כך ניצלו כתביו של הרב שהצניע את זיוו מאחורי סקירתם והנגשתם של שיטות תורניות וערכים תלמודיים. ■



# \*תַּאֲרוּחַ\*



\*לְמוֹדִים לְתַאֲר אֶקְדָּמִי הַמְּשֻׁלָּבִים  
לְמוֹד רוֹחֲנִי בְּאֵיזָרָה תּוֹרָנִית וּמִתְאַמִּים  
לְבִנְי יְשִׁיבוֹת וּלְבָנוֹת מְדַרְשָׁה

## תואר ראשון בחינוך במכללת הרצוג

יותר גמישות במערכת הלימודים

פחות ימי לימוד בשבוע

תנ"ך | תושב"ע | מחשבת ישראל | לשון | לימודי אי" | ספרות | היסטוריה | מדעי הטבע | מתמטיקה  
מדעי המחשב | גיאוגרפיה | אזרחות | חינוך מיוחד | אנגלית | תקשורת



לימודים חינוך  
ומלגות למצטיינים\*



הסעות מכל  
רחבי הארץ



שנה ראשונה  
חינם\*

הרצוג. לדעת. לחנך.

לפרטים: 02-9937337 או פנו בדוא"ל: [rishum@herzog.ac.il](mailto:rishum@herzog.ac.il)

\* בהתאם לתנאי הזכאות

Brilliant & Co.